İslâmî İlimler Dergisi

Din Psikolojisi Özel Sayısı

Çorum Çağrı Eğitim Vakfı

Yıl 12, Cilt 12, Sayı 3, Güz 2017

İSLÂMÎ İLİMLER DERGİSİ | JOURNAL OF ISLAMIC SCIENCES
ISSN: 1306-7044

Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki defa yayımlanan dergimiz, uluslararası hakemli bir dergi olup, uluslararası EBSCO Research Databeses veri indeksi ve TÜBİTAK Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM) tarafından taranmaktadır.

Çorum Çağrı Eğitim Vakfı Adına Sahibi | **Owner on Behalf of Corum Cagri Egitim Foundation**
Hamit GÖKGÖZ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü | **Manager of Publication**
Murat ERDEM

Editör | **Editor in Chief**
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Sayı Editörü | **Special Issue Editor**
Doç. Dr. Ümit HOROZCU

Editör Yrd. | **Co-Editors**
Yrd. Doç. Dr. M. Nuri GÜLER - Yrd. Doç. Dr. Hüseyin SARIKAYA - Arş. Gör. Hilal MENKÜÇ

Yayın Kurulu | **Editorial Board**
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ, Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCİ,
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK, Prof. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR, Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN,
Prof. Dr. Hüseyin HANSU, Prof. Dr. Hakan OLGUN, Prof. Dr. Gürbüz DENİZ, Prof. Dr. Şeyhmus DEMİR,
Doç. Dr. Ali ÖZTÜRK, Doç. Dr. Mehmet ÜMİT, Doç. Dr. Abdulcelil BİLGİN, Doç. Dr. Nemâ Muhammed Ishak el-BENNÂ,
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Nuri GÜLER, Yrd. Doç. Dr. Şevket KOTAN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ALICI, Yrd.
Doç. Dr. Hüseyin SARIKAYA, Yrd. Doç. Dr. İzhâr Hâşim Şit et-TÂNÎ, Alper ZAHİR, Mahmut YABACIOĞLU,
İdris SÖYLEMEZ

Danışma Kurulu | **Advisory Board**
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ (Kazakistan Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Enstitüsü Rektörü),
Prof. Dr. İrfan AYCAN (Ankara Ü. İlahiyat Fak.), Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM (Ankara Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ (İstanbul Ü. İlahiyat Fak.), Prof. Dr. Ali YILMAZ (Ankara Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Yaşar DÜZENLİ (İstanbul Ü. İlahiyat Fak.), Prof. Dr. Mehmet Hayri KIRBAŞOĞLU (Ankara Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Mehmet ERDOĞAN (Marmara Ü. İlahiyat Fak.), Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR (Selçuk Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Muhammed AYDIN (Sakarya Ü. İlahiyat Fak.), Prof. Dr. Rıza SAVAŞ (Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ (Ankara Ü.), Prof. Dr. Şamil DAĞCI, (Ankara Üniversies İlahiyat Fakültesi i),
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA, (Mardin Artukoğlu Üniversitesi), Prof. Dr. Hasan KURT (Ankara Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Burhanettin TATAR (Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fak.), Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Hanefî PALABIYIK (Atatürk Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ (Ankara Ü. Dil Tarih Fakültesi Fars Dili Bölümü),
Prof. Dr. Musa YILDIZ (Gazi Ü. Arapça Öğretmenliği), Prof. Dr. Yavuz ÜNAL (Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fak.),
Prof. Dr. Alim YILDIZ, (Sivas Üniversitesi),
Doç. Dr. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm el-CEVÂRNE (Ürdün Yermuk Üniversitesi Şerî'a Fakültesi),
Doç. Dr. Temâm Avde Abdullâh el-ASSÂF (Ürdün Üniversitesi Şerî'a Fakültesi)

Sayının Hakemleri | **Advisory Board**

Prof. Dr. Ali AYTEN (Marmara Üniversitesi); Doç. Dr. Gülüşan GÖCEN (İstanbul Üniversitesi);
Doç. Dr. Mehmet ATALAY (İstanbul Üniversitesi); Doç. Dr. Mustafa KOÇ (Balıkesir Üniversitesi);
Doç. Dr. Orhan GÜRSU (Akdeniz Üniversitesi); Doç. Dr. Ümit HOROZCU (İstanbul Üniversitesi);
Yrd. Doç. Dr. Behlül TOKUR (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi); Yrd. Doç. Dr. Hakan HEMŞİNLİ (Van Yüzüncüyıl Üniversitesi);
Yrd. Doç. Dr. Kenan SEVİNÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi);
Yrd. Doç. Dr. Necmi KARSLI (Karadeniz Teknik Üniversitesi);
Yrd. Doç. Dr. Sevde DÜZGÜNER (Marmara Üniversitesi); Serkan ÖZYAĞLI (Araştırmacı Yazar)

Yönetim Yeri | **Head Office**
1- İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Baba Hasan Alemi Mahallesi Horhor Cad. Kavalali sokak No: 1 A Blok 34091 Fatih/İSTANBUL.
Tlf: 212.5326015/27717 Fax: 0212.5326207
Email: mehmet_mahfuz@yahoo.com

Baskı | **Printing**
Dizgi ve İç Düzen: Ankara Dizgi Evi
Baskı: TDV Yayın Matbaacılık Ltd. Şti

Baskı Yeri ve Tarihi | **Publication Place and Date**
2017 ANKARA

İslami İlimler Dergisi yılda iki defa yayın yapan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan yazılar izin alınmadan kısmen ya da tamamen başka bir yerde yayınlanamaz. | **Journal of Islamic Sciences is a bi-annual peer-reviewed journal. The all responsibility which is originated from articles and other texts, belongs to author of them. It is not permissible to publish all texts that published by journal partially or entirely.**

İÇİNDEKİLER

Sayı Editöründen 5

Ümit HOROZCU

Psychology Of Human Disposition: Psychological Researches, Historical Perspective And The Human Dispositions 9

Fıtrat Psikolojisi: Psikolojik Araştırmalar, Tarihsel Bakış ve İnsan Fıtratı

Ali AYTEN-Hatice TURA

Affetme ve Dindarlık, Hayat Memnuniyetini Nasıl Destekler? 27

How Religion And Forgiveness Promote Life Satisfaction?

Gülüşan GÖCEN-Büşra GÜGEN

Türkiye'de Din Psikolojisi Alanında İhtida Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik ve Yöntem Bakımından İncelenmesi 55

Examining of the researches about conversion to Islam, In terms of content and method, In the field of psychology of religion In Turkey

Kenan SEVİNÇ

Ateizmin Boyutları ve Tipleri 101

Dimensions and Types of Atheism

Sevde DÜZGÜNER

Dini Psikoloji ve İslam Psikolojisi Bağlamında Din Psikolojisini Yeniden Düşünmek 133

Reconsidering Psychology Of Religion In The Context Of Religious Psychology And Islamic Psychology

Eyüp Ensar ÖZTÜRK

Üniversite Öğrencilerinde İyimserlik, Dindarlık ve Dini Yönelim İlişkisi .. 165

The Relationship Between Optimism, Religiosity and Religious Orientation: An Empirical Research on University Students

Fatma BAYNAL

Kadınların Üye Olduğu Dini Grupların Tutum ve Davranışlara Etkisinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi 191

Examınation Of The Effects Of Religious Groups On Womens' Attitudes And Behaviours In Terms Social Gender Concept

Susan J. BLACKMORE Çev. Saliha UYSAL

Ölüm-Eşiği Deneyimleri 221

Yazım Kuralları 231

Affetme ve Dindarlık, Hayat Memnuniyetini Nasıl Destekler?

Ali AYTEN*
Hatice TURA**

Öz

Affetme 1960'lardan beri psikolojide çalışılan bir konudur. Başlangıçta prososyal davranışlar çerçevesinde ele alınan bu konu pozitif psikolojiyle birlikte bireyin güç ve erdemleri çerçevesinde ele alınmıştır. Sağlık, kişilik, bağlanma ve dindarlıkla ilişkilendirilerek başta din psikolojisi olmak üzere psikolojinin farklı alt dallarında incelenmiştir. Bu makalede de affetme dindarlık ve hayat memnuniyetiyle ilişkisi bağlamında araştırılmaktadır. Araştırmanın temel amacı dindarlığın hem affetme hem de hayat memnuniyeti üzerindeki rolünün belirlenmesi, aynı zamanda affetmenin hayat memnuniyeti üzerindeki rolünün tespitidir. Ayrıca araştırmada cinsiyet ve yaşın affetme eğilimindeki rolü de ele alınmıştır. Araştırma grubu İstanbul'da yaşayan Kuran Kursu öğrencileri, cami cemaati ve üniversite öğrencilerinden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan 350 kişiden %45.1'i (*N*=158) erkek, %54.9'u (*N*=192) kadındır. Katılımcıların yaşları, 17 ile 71 arasında değişmektedir. Yaş ortalaması ise *M*=33.12 (*SD*=13.72)dir. Katılımcılara, *"Dindarlık Ölçeği"*, *"Affetme Eğilimi Ölçeği"* ve *"Hayat Memnuniyeti Ölçeği"* uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre, dindarlık, affetme eğilimi ve hayat memnuniyetinde cinsiyet değişkeni anlamlı bir farklılık oluşturmamıştır. Yaş arttıkça dindarlık, affetme ve hayat memnuniyeti düzeyi artmıştır. Dindarlığın hem affetme eğiliminde hem de hayat memnuniyetinde anlamlı bir yordayıcı olduğu, yine affetme eğiliminin de hayat memnuniyeti üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Dindarlık, hayat memnuniyeti, kişilerarası affetme, öç alma, iyimserlik, ruh sağlığı.

HOW RELIGION AND FORGIVENESS PROMOTE LIFE SATISFACTION?

Abstract

Forgiveness has been studied since 1960s psychologically. In the beginning, forgiveness was studied in terms of pro-social behaviours but after the positive psychology approach it was examined in the context of human strengths and virtues. Forgiveness has been examined in psychology and its sub-departments like psychology of religion with the focus on the interrelation to personality, attachment, health, and religiosity etc. In this article forgiveness is investigated in the context of its relation with religiosity and life satisfaction. The main aim of the study is to delineate the role of religiosity on forgiveness and life satisfaction. Meanwhile, the relationship between forgiveness and demographic variables (gender and age), also investigated in this study. A further goal of this paper will be to describe the effect of forgiveness on life satisfaction. In order to find out the above mentioned goals *Religiosity Scale*, *Interpersonal Forgiveness Scale* and *Life*

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı, e-mail: aliayten@marmara.edu.tr
** Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Psikolojisi Anabilim Dalı, haticersan@hotmail.com

Satisfaction Scale were applied to the sample of 350 respondents. According to the findings there was no relationship between gender and main dependent variables (religiosity, forgiveness, and life satisfaction). Findings also indicated that religiosity has a positive effect on forgiveness and life satisfaction. The role of forgiveness was also positive on life satisfaction.

Keywords: Religiosity, life satisfaction, interpersonal forgiveness, mental health, vengeance, optimism.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 12.07.2017; Yayın Kurulu ve Hakem Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 17.10.2017

GİRİŞ

Affetme(me) konusu geçmişte din ve felsefenin ilgilendiği temel konulardan olmuştur. Filozoflar ve teologlar affetmeyi ve affedilmeyi dinî ve felsefi açıdan değerlendirmişlerdir. Dinlerin affetmeyi Tanrı insan ilişkisinde temel bir konuma yerleştirmesi ve insan ilişkilerinin devamı açısından affetmeyi desteklemeleri pek çok teolog tarafından dile getirilmiştir. Filozoflar ise affetmeyi, insanın kendisi ve başkalarıyla olan ilişkilerinde gösterdiği temel erdemleri içerisinde değerlendirmiştir.[1] İslam filozofları da erdemler içerisinde affetmeye yer vermişler, affetmenin önemi ve diğer erdemlerle olan ilişkisi üzerinde durmuşlardır.[2] Son zamanlarda özellikle 1980 sonrasında, psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal bilimlerde de affetme konusunu psiko-sosyal açıdan ele alınmıştır. Affetme konusu, insanın kendisi ve başkalarıyla ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi ve bireyin toplumsal huzuruna, ruhsal ve fiziksel sağlığına katkıları açısından değerlendirilmiştir. Psikolojide affetme konusunun ele alınışı iki şekilde değerlendirilebilir. Birincisi sosyal psikolojide affetme konusu öteki yararına yapılan davranışlar olarak tarif edilen prososyal (toplum yanlısı) davranışlar bağlamında ele alınmıştır.[3] Özellikle 2000'li yıllardan sonra ise affetme sosyal ilişkileri güçlendiren, bireyin kendisi ve ötekiyle uyumunu destekleyen bir güç veya erdem olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte pozitif psikolojinin önemli bir rolü olmuştur. Klinik psikolojide zor zamanlarda bireyin başvurduğu bir başa çıkma stratejisi ve sağaltım tekniği olarak görülmüş ve fiziksel ve ruhsal sağlıkla ilişkilendirilerek çalışılmıştır.[4]

1 A. Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi* (Çev. I. Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

2 N. Tûsi, *Ahlâk-ı Nâsırî* (Çev. A. Gafarov-Z. Şükürov), İstanbul, 2007, 96; R. İsfahânî, *Erdemli Yol* (Çev. M. Tan), İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 257.

3 A. Ayten, *Empati ve Din: Türkiye'de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psikososyolojik Bir Araştırma.* İz Yayıncılık, İstanbul, 2010; A. Ayten, *Erdeme Dönüş.* İz Yayıncılık. İstanbul, 2014.

4 L.Toussaint ve P. Friedman, "Forgiveness, Gratitude, and Well-Being: The Mediating Role of Affect and Beliefs". *Journal of Happiness Studies*. 10, 2009, ss. 635-654; B. Elliott, "Forgiveness Therapy: A Clinical Intervention for Chronic Disease". *Journal of Religion and Health*. 50, 2011, ss. 240–247; B. Ergüner ve Ş. Terzi, "Terapötik Bir Araç Olarak Bağışlama: İyileştirici Etken Olarak Bağışlama Olgusunun Psikolojik Danışma Sürecinde Kullanımı". *Eğitim*

Affetme konusu psikologlar tarafından pek çok şekilde tanımlanmış ve affetmenin ne olduğu ve ne olmadığı konusunda geniş bir literatür oluşmuştur. Pozitif psikologlar Christopher Peterson ve Martin Seligman[5] insanın sahip olduğu güç ve erdemlerin tasnifine yönelik yaptıkları çalışmada, affetmeyi itidal (tempereance) erdemi bağlamında ele almışlardır. Onlar, affetmeyi kişinin kendisine herhangi bir suç işleyeni öfke, kin ve nefret gibi olumsuz duygularını kontrol ederek bağışlayabilmesi durumu olarak değerlendirmiştir. Yine affetmeyle ilgili pek çok psikolog tarafından farklı tanımlamalar yapılmıştır. Mesela Rye ve Pargament[6] affetmeyi *"bireyin kendisine karşı yapılmış haksızlığa cevaben, suçluya hak etmediği halde merhamet ederek, düşmanlık gibi negatif duyguları, intikam almayı düşünme gibi olumsuz durumları ve küfretme ve sözel öfke gibi olumsuz davranışı terk etmesi"* olarak tanımlamıştır. Bu konuda birbirinden farklı pek çok tanım olmasına rağmen tanımlarda ortak nokta, bireyin suçluya karşı olumsuz duygularını yenip olumlu duygular geliştirerek ötekine yarar sağlayıcı (prososyal) bir tutum ve davranış sergilemesidir. Ayrıca affetmenin ne olmadığı üzerinde özellikle durulmuştur. Bu çerçevede affetmenin suçu ya da suçluyu onaylamak olmadığı özellikle vurgulanmıştır. Özellikle affetmeyle zaman zaman karıştırılan "unutma, uzlaşı, inkâr etme, mazur görme, görmezden gelme, zamana bırakma" gibi kavramlar ile affetmenin farklılıkları üzerinde durulmuştur.[7]

Affetme konusu son yıllarda psikoloji ve din psikolojisi sahalarında çokça çalışılan konulardan biri haline gelmiştir. Bu bağlamda affetme konusu başta dindarlık olmak üzere kişilik, fiziksel ve ruhsal sağlıkla ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Affetmeyle dindarlık, sağlık (depresyon, hayat memnuniyeti, iyi oluş, fiziksel sağlık vb.), kişilik, bağlanma, eşlerarası uyum gibi konular ilişkilendirilerek çalışılmıştır.[8] Pozitif psikoloji yaklaşımının da etkisiyle psikoloji alanında 2000 ile 2005 arasındaki beş yıllık kısa zaman diliminde altı yüzden fazla çalışma yapılmıştır.[9] Affetme konusu ele alınırken araştırma-

ve Bilim. 37, 2012, ss. 14-24; L. Egan ve N. Todorov, "Forgiveness as a Coping Strategy to Allow School Students to Deal with the effects of Being Bullied: Theoretical and Empirical Discussion". *Journal of Social and Clinical Psychology*. 28 (2), 2009, ss. 198-222.

5 C. Petterson ve M. Seligman, *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Oxford University Press, New York, 2004.

6 M. Rye ve K. Pargament, "Forgiveness and romantic relationships in college: Can it heal the wounded heart?" *Journal of Clinical Psychology*. 58, 2002, ss. 419-441.

7 C. Dyke ve M. Elias, "How forgiveness, purpose, and religiosity are related to the mental health and well-being of youth: A review of the literature". *Mental Health, Religion & Culture*. 10 (4), 2007, ss. 395–415.

8 A. Ayten, "Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 37(2), 2009, ss. 111-128; A. Ayten ve F. Gashi, "Affetme ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Balkan Araştırmaları Dergisi*. 3 (2), 2012, ss. 11-36.

9 J. Lewis, "Forgiveness and Psychotherapy: The Prepersonal, The Personal and The Transpersonal". *Journal of Transpersonal Psychology*. 37 (2), 2005, ss. 124-141.

larda konu öncelikle "affetmeyi isteme" ve "affedilmeyi dileme" olarak ikiye ayrılarak ele alınmıştır. Affedilmeyi dileme çerçevesinde kişinin Tanrı'dan af dilemesi ve Tanrı'nın kendisini affettiğini hissetmesi/düşünmesi ve bireyin kabahat işlediği birinden özür dileyerek affını beklemesi ele alınmıştır. Affetme isteği bağlamında ise kişinin kendini affetmesi, başkasını veya başkalarını affetmesi, hayattaki beklenmedik ve istenmeyen olayları affetmesi ve Tanrı'yı affetme(me)si değerlendirilmiştir.[10]

Affetme ve Dindarlık

Başta İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik, Budizm ve Hinduizm gibi temel dinler olmak üzere hemen hemen bütün dinlerde, affetmenin ve affedilmenin öneminden bahseden, affetmeyi teşvik eden, affetmenin ne şekilde olacağını, kimin ve hangi suçların affedilebileceğini belirten öğretilere rastlamak mümkündür. Bütün ilâhî dinler hem insan ile Tanrı hem de insan ile insan arasında barışçıl ilişki kurmayı hedefler. Bu nedenle dinler, hem doğrudan affetmeyi öğütleyerek hem de dolaylı olarak affetmeyi kolaylaştıracak duygudaşlık ve alçakgönüllülük gibi değerleri teşvik ederek veya affetmeye engel olacak kin, gurur, öfke ve nefret gibi olumsuz duyguları yasaklamak suretiyle affetme sürecini destekler. Ayrıca affetmeye model teşkil edecek örneklerde (Hz. Yusuf'un kardeşlerini affetmesi Hz. Peygamberin amcasının katili Vahşi'yi affetmesi vb.) kutsal kitaplarda ve dinî metinlerde yer almaktadır.[11]

Teoride dinler affetme sürecini destekleyen öğretilerle bu süreci desteklemesine rağmen insanların bu öğretileri hayata yansıtmaları her zaman farklı olmuştur. Bazen insanlar dini öğretileri affetmelerine motivasyon olarak kullanırken bazen de öfke ve kinlerinin intikam almalarının dayanağı olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda, *Dindarlık bireylerin affetme eğilimlerini nasıl etkilemektedir?* sorusu önem kazanmaktadır. Bu soruya dindarlık ile affetme eğilimi arasındaki ilişkiye dair yapılan pek çok araştırma bulguları çerçevesinde cevap verilebilir. Zira din psikolojisi ve sosyolojisi sahalarında affetmenin en çok ilişkilendirilerek çalışıldığı konu dindarlık olmuştur. Bu konuda Batı'da özellikle 2000'den sonra pek çok çalışma yapılmıştır.[12] İslam ülkelerinde de görece daha az olmakla birlikte konuyla ilgili çalışmalar giderek artmaktadır. Yapılan çalışmaların pek çoğunda dindarlığın affetme sürecini destekleyici bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Mesela Ayten[13] üniversite öğrencileri üzerine gerçekleştirdiği araştırmasında, dindarlığın affetme eğilimini

10 Ayten, *Erdeme Dönüş*, 2014, ss. 113-16.
11 Ayten, *Erdeme Dönüş*, ss. 124-6.
12 M. McCullough, G. Bono ve L. Root, "Din ve Affedicilik" (Çev. A. Ayten). *Din ve Maneviyat Psikolojisi* (Ed. R. Paloutzian-C.L. Park). Phoenix Yayınları, Ankara, 2013, ss. 211 vd.
13 Ayten, "Affedicilik ve Din...", s. 111.

desteklediğini bulgulamıştır. Uysal[14] yaş ortalaması 22 olan, 838 genç yetişkin üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında, dindarlığın dinî bilgi ve uygulama boyutunun affetme eğilimini (başkalarını ve olumsuz durumları affetme) artırıcı bir etkisinin olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca bu araştırmada, Allah rızasının ötesinde gayelerle insanlara yardım etme ve ibadet etmeyi içeren savunmacı ve faydacı dinî yönelimin affetme eğimini azalttığı bulgulanmıştır. Gündüz[15] 459 üniversite öğrencisinden oluşan çalışma grubunda yaptığı araştırmada dini yönelim ile kendini affetme arasında ilişki bulamazken yine dini yönelim ile başkasını affetme arasında olumlu ilişki tespit etmiştir. Şentepe[16] üniversite öğrencileri üzerine yaptığı araştırmasında dindarlık ile kendini affetme arasında herhangi bir ilişki bulunmazken dindarlık ile başkalarını affetme ve durumu affetme arasında olumlu ilişki tespit edilmiştir. Yine dindarlık ile Tanrının affına inanma arasında beklendiği üzere olumlu ilişki tespit edilmiştir.

Batı'da yapılan araştırmalarda da dindarlığın hem bireyin kendini affetmesi, hem de başkalarını ve hayatta karşılaştığı olumsuz durumları affedebilmesini olumlu yönde etkilediğine dair araştırmalar yapılmıştır. Mesela Webb ve diğerleri[17], Amerika'da yaptıkları araştırmada, ibadetleri yerine getirmede içsel dinî yönelime sahiplerin başkalarını affetme ve olumsuz hayat olaylarını hoş görme eğiliminin yüksek olduğunu bulgulamıştır. Ayrıca ötekini ve olumsuz olayları affetmede merhametli tanrı tasavvuru olanlar daha başarılı olmuştur. Sheldon[18] 216 yetişkin üzerine yaptığı bir araştırmada dindarlığın affetme eğiliminde anlamlı bir yortayıcı olduğunu affetme eğilimini artırdığı tespit edilmiştir. Yine dindarlık ile öç alma ve kaçma boyutları arasında negatif ilişki tespit edilmiştir.

Lutjen, Silton ve Flannelly[19], 1629 kişi üzerinde yaptığı araştırmada, dindarlığın affetmeyi, affetmenin de düşmanlık ve öfkeyi azaltacağı nihayetinde bunun da daha iyi öznel sağlık getireceğini öngörmüştür. Affetme ve düşmanlık, dindarlık sağlık arasındaki arabulucu (mediating) faktör olarak ortaya çıkmıştır. Dindarlık ile hem kendini hem de başkalarını affetme arasında olumlu ilişki bulunmuştur. Düşmanlık ile kendini affetme, başkasını affetme

14 V. Uysal, "Genç Yetişkinlerde Affetme Eğilimleri ve Dinî Yönelim/Dindarlık". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. 48, 2015, ss. 35-56.

15 Ö. Gündüz, Üniversite Öğrencilerinde Affetmeyi Yordayan Değişkenlerin Belirlenmesi. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara, 2014.

16 A. Şentepe, Ruh Sağlığığ Belirtilerinin Yordayıcısı Olarak Affetme ve Dindarlık İlişkisi. *Doktora Tezi*. Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

17 M. Webb ve diğerleri, "Religiosity and Dispositional Forgiveness". *Review of Religious Research*. 46 (4), 2005, ss. 355-370.

18 P. Sheldon, "Religiosity as a Predictor of Forgiveness, Revenge, and Avoidance among Married and Dating Adults". *Journal of Communication & Religion*. 37 (4), 2014, ss. 20-29.

19 L. Lutjen, N. Silton ve K. Flannelly, "Religion, Forgiveness, Hostility and Health: A Structural Equation Analysis". *Journal of Religion and Health*. 51, 2012, ss. 468–478.

ve sağlık arasında negatif ilişki bulunmuştur. Dindarlığın affetmeyi artırarak ve düşmanlığı azaltarak sağlık üzerinde dolaylı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Escher[20], dindarlığın hangi özelliklerinin bireyin kendini ve başkalarını affetmesi üzerinde etkili olduğu konusunda bir araştırma yapmıştır. Escher dindarlığın affetme üzerindeki etkisiyle ilgili olarak dört hususu dile getirir: Dinî etkinlikler (dua ve ibadet etme, ibadethaneye gitme vb.), dinî bağlılık, dinî öğretiler ve Tanrı'nın taklit edilmesi. Escher ayrıca 1998 Sosyal Survey'inden alınan 1445 kişilik örneklem üzerine bir inceleme yapmıştır. Tanrı'nın varlığını hissetme, onun yönlendirmesine açık olma, tevekkül, kadiri mutlak olduğuna inanma gibi dini yönelime dair özelliklerin Tanrı affettiği için onun gibi affedici olmaya çalışmanın (Tanrıyı taklit), dini inanç ve pratikleri hayatın diğer alanlarına taşımanın (bu bir anlamda içsel dini yönelim) bireyin kendini affetmesi ve başkalarını affetmesi sürecinde olumlu katkısının olduğunu bulgulamıştır. Ayrıca araştırmada dinî bağlılık üzere yetiştirilmenin ileriki yaşlarda daha affedici bir eğilime sahip olmayı etkilediğini göstermiştir. Kısacası dindarlık affetme ilişkisinde sadece dinî etkinliklerin bu iki değişken arasındaki ilişkiyi açıklamaya yetmeyeceğini bu etkinlikler öncesinde edinilen dinî kişiliğin, duygu ve yönelimin, Tanrı ile kurulan bağ ve ilişki biçiminin ve bu etkinliklerden ortaya çıkan motivasyonun hayata nasıl yayıldığının söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiyi açıklamakta önemli olduğu belirtilmiştir.

Dindarlık ile affetme arasında genelde olumlu ilişki tespit edilirken bazı araştırmalarda bu iki değişken arasında ilişki bulunamamıştır. Mesela Erhabor ve Mahri[21] Güney Afrika'da 220 kişi üzerine yaptıkları araştırmada cinsiyet, yaş, eğitim durumu, dindarlık ve kişilik gibi faktörlerin affetme eğilimi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Araştırmada yaş, cinsiyet ve dindarlığın affetme eğilimi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı kişiliğin dışadönüklük (extraversion) boyutunun affetme eğilimi üzerine olumlu ve anlamlı bir etkisinin (r=.26; p<.01) olduğu tespit edilmiştir.

Affetme ve Sağlık

Psikologların affetmeyle ilişkilendirdiği konulardan biri de affetme ve sağlık ilişkisidir. Bu çerçevede affetmenin öfkeyi kontrol etme, kin ve nefret gibi bedene stress veren duygulardan kurtularak yerine iyi oluş, mutluluk ve hu-

20 D. Escher, "How Does Religion Promote Forgiveness? Linking Beliefs, Orientations, and Practices". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 52 (1), 2013, ss. 100–119.

21 I. Erhabor ve S. Mahri, "Can Gender, Religion, Education, Age and Personality Predict Willingness to Forgive? *Gender&Behaviour*. 9(1), 2011, ss. 3765-81.

zur, hayat memnuniyeti gibi olumlu duygular getiren bazı yararlarının olacağı pek çok psikolog tarafından ifade edilmiştir. Bu çerçevede hem ilişkisel analizleri temel alan hem de klinik ortamda affetmeyi öğretici ve teşvik edici müdahaleleri içeren çalışmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar da genel olarak affetmenin (kendisini, başkasını, başka grupları, olumsuz yaşam olaylarını vb.) ve affedildiğini düşünmenin (başkası tarafından, Tanrı tarafından) öfke ve düşmanlığı azalttığı, kaygı ve depresyon düzeyini düşürdüğü, ümit ve kendine güveni desteklediği, iyi oluş, mutluluk ve hayat memnuniyetini artırdığı bulgulanmıştır.[22] Affetme konusu bazı araştırmacılar tarafından bir başa çıkma etkinliği olarak görülmüş ve bu yönde araştırmalar yapılmıştır.[23] Özellikle affetme ve şükür, klinik ortamlarda pozitif psikoloji yaklaşımını savunan psikologlar tarafından sağaltım sürecini destekleyici bir terapi olarak kullanılmıştır.[24] Ayrıca affetmenin insanlar arasındaki ilişkilerin korunması, aile içerisindeki çatışmaların çözülmesi ve sosyal uyumun tesisi gibi pek çok sosyal sonuçları da bulunmaktadır.

Webb, Dula ve Brewer[25] üniversite öğrencileri üzerine yaptığı araştırmasında, fiziksel öfke ile kendini affetme, başkalarını affetme ve Tanrı'nın affettiğini düşünme arasında negatif ilişki bulmuştur. Yani kendini ve başkalarını affetme eğilimi arttıkça ve Tanrı'nın affına nail olduğunu düşünme düzeyi yükseldikçe öfke seviyesinde ve fiziksel belirtilerinde azalma görülmüştür.

Worthington, Witvliet, Pietrini ve Miller[26], affetmeyi bilişsel ve duygusal olmak üzere iki boyutta ele almıştır. Bilişsel affetme, kurbanın suçluya karşı olumlu bir tavır sergileyebilmek için kızgınlığını değiştirmeye yönelik niyeti ve karar verme sürecini içerir. Duygusal affetme ise suçluya karşı olumsuz duyguları olumluya dönüştürmeyi kapsar. Söz konusu araştırmacılar duygusal affetmenin, psikofizyolojik değişimler içerdiğinden sağlığa ve iyi oluşa yönelik daha doğrudan yararlar getireceğini savunmuştur.

Hirsch, Webb ve Jeglic[27], 158 kişi üzerinde affetme, depresyon ve intihar düşüncesi arasındaki ilişkiyi ele alan bir araştırma yapmıştır. Araştırmada, kendini affetme, başkasını affetme ve Tanrı'nın affettiğini düşünme ile dep-

22 Ayten ve Gashi, "Affetme ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", s. 11; İ. Devsirî, "el-Afv ve alâkatühu bi infiâli'l gadab lede ayine mi tâlibât camiati Ümmü'l Kura bi Mekkete'l Mükerreme". *Yüksek Lisans Tezi.* Ümmü'l Kura Üniversitesi. Mekkei Mükerreme, 2012.

23 Egan ve Todorov, "Forgiveness as a Coping Strategy ...", s. 198.

24 Toussaint ve Friedman, "Forgiveness, Gratitude, and Well-Being...", s. 635.

25 J. Webb, C. Dula ve K. Brewer, "Forgiveness and Aggression Among College Students". *Journal of Spirituality in Mental Health.* 14, 2012, ss. 38–58.

26 E. Worthington, V. Witvliet, P. Pietrini ve A. Miller, "Forgiveness, Health, and Well-Being: A Review of Evidence for Emotional Versus Decisional Forgiveness, Dispositional Forgivingness, and Reduced Unforgiveness". *Journal of Behavioural Medicine.* 30, 2007, ss. 291-302.

27 K. Hirsch, R. Webb ve L. Jeglic, "Forgiveness, Depression, and Suicidal Behavior Among a Diverse Sample of College Students." *Journal of Clinical Psychology.* 67, 2011, ss. 1-11.

resif belirtiler arasında negatif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı araştırmada, affetmenin bu üç boyutu ile intihar davranışı arasında negatif ilişki olduğu bulgulanmıştır. Yani bu bulgulara göre, affetme ve affedildiğini düşünme eğilimi arttıkça, depresif eğilimlerin ve intihar düşüncelerinin azaldığı görülmüştür.

Toussaint, Owen, ve Cheadle[28], *"Yaşamak için Affet"* başlıklı makalesinde Amerika'da 1232 kişi üzerinde affetme ve uzun ömürlülükle ilgili olarak yaptığı araştırmanın sonuçlarını ele almıştır. Araştırmada yedi farklı affetme çeşidinden ikisinin ömrü artırıcı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Başkalarını şartlı affetme (β=.320; p=<.05) ve Tanrının koşulsuz affetmesi (β=.266; p=<.05) uzun ömürlülüğü olumlu etkilemiştir. Affetme/affetmeme ile uzun ömürlülük arasındaki ilişkide hayat memnuniyeti, kurumsal dindarlık, depresif duygulanım, depresif belirtiler, fiziksel sağlık gibi arabulucu (mediating) faktörlerin etkili olduğu da bu araştırmada bulgulanmıştır. Başkalarını şartlı affetme, "başkalarını affetmeden önce onların benden özür dilemesi ve bir daha aynı şeyi yapmayacağına söz vermesi gerekir" ifadelerini içermektedir. Tanrının şartsız affetmesi ise "Tanrı beni her halükarda affeder bunun için bir şey yapmam gerekmez" ifadesinden oluşmuştur.

Affetme ve ruh sağlığı ilişkisine dair çalışmalarda, affetme ile hayat memnuniyeti arasında da ilişkiler kurulmuştur. Yapılan araştırmaların bazılarında affetme ile hayat memnuniyeti arasındaki ilişkiler zayıf olmakla birlikte, genel olarak olumlu ilişkiler olduğu görülmüştür. Mesela Toussaint ve Friedman[29], ayakta tedavi gören ve terapiye devam eden hastalar üzerinde yaptığı araştırmasında, hayat memnuniyeti ile kendini affetme, başkasını affetme ve hayat şartlarını affetme arasında olumlu ilişki bulgulamıştır. Yine aynı araştırmada, hayat memnuniyeti ile affetme eğiliminin kaçma ve intikam alma boyutları arasında negatif ilişki tespit edilmiştir. Bu bulgu, affetme eğilimi yüksek olanların hayat memnuniyetinin ve mutluluk düzeylerinin daha yüksek olabileceğini göstermiştir.

Macaskill[30] ise, kendini ve başkalarını affetme ile ruh sağlığı ve hayat memnuniyeti arasındaki ilişkiyi ele alan iki farklı çalışma yapmıştır. Macaskill araştırmalarında, kendini affetmeme ve öfke ile düşük ruh sağlığı özellikleri ve hayat memnuniyetsizliği arasında olumlu ilişki bulgulamıştır. Buna göre kendini affetmemenin bireyin ruh sağlığını olumsuz etkileyeceği ve ha-

28 L. Toussaint, D. Owen ve A. Cheadle, "Forgive to Live: Forgiveness, Health, and Longevity". *Journal of Behavioral Medicine.* 35, 2012, ss. 375–386.

29 Toussaint ve Friedman, "Forgiveness, Gratitude, and Well-Being..", s. 635.

30 A. Macaskill, "A. Differentiating Dispositional Self- Forgiveness from Other-Forgiveness: Associations with Mental Health and Life Satisfaction". *Journal of Social and Clinical Psychology.* 31 (1), 2012, ss. 28-50.

yat memnuniyetini düşürebileceği anlaşılmaktadır.

Batı'da affetme ve sağlık ilişkisine dair pek çok çalışma yapılmasına rağmen, ülkemizde ve diğer İslam ülkelerinde bu konuda yapılan çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Ancak son yıllarda bu konuyla ilgili çalışmalarda bir artış görülmektedir. Ayten ve Gashi[31], Türk ve Kosovalı üniversite öğrencileri üzerine yaptıkları araştırmada, affetmenin hayat memnuniyetine olumlu bir etkisinin olduğunu bulgulamışlardır. Yordayıcılık gücü düşük olsa da affetme eğiliminin bireyin hayat memnuniyetini artıran unsurlardan biri olduğunu tespit etmişlerdir. Ayten ve Ferhan[32], Türk ve Ürdünlü üniversite öğrencileri üzerine yaptığı araştırmada affetmenin hayat memnuniyetini arttırdığını tespit etmişlerdir. Yine Şentepe[33] yaptığı araştırmada affetmenin alt boyutları olan "kendini affetme", "başkalarını affetme" ve "durumu affetme" ile ruh sağlığı göstergeleri "depresyon", "anksiyete", "somatizasyon", " olumsuz benlik algısı" ve "hostilite" arasında negatif ilişki olduğunu bulgulamıştır. Bir başka ifadeyle bireylerin kendini, başkalarını ve olumsuz hayat olaylarını affetme eğilimleri arttıkça depresif eğilimleri, kaygı düzeyleri, olumsuz benlik algılamaları, bedenselleştirme ve düşmanlık eğilimlerinin arttığını tespit etmiştir.

Akın, Özdevecioğlu ve Ünlü[34], işçiler ve yöneticilerinden oluşan 290 kişilik bir grupta yaptığı araştırmasında kendini affetme ile ruh sağlığı arasında ilişki tespit edemezken başkalarını affetme ve durumu affetme ile ruh sağlığı arasında olumlu ilişki tespit etmiştir. Affetme eğilimi bireyin ruh sağlığındaki değişimin %2'sini açıkladığı tespit edilmiştir. Çapan ve Arıcıoğlu[35] 368 üniversite öğrencisi üzerinde yaptığı araştırmasında kendini affetme, başkasını affetme ve durumu affetme ile psikolojik sağlamlık/dayanıklılık arasında olumlu ilişki tespit etmiştir. Van der Wal, Karremans, ve Cillessen[36] 335 son çocukluk dönemindeki bireyler üzerine yaptığı araştırmasında ifade beyanına dayanan affetme eğilimi ile psikolojik iyi oluş arasında olumlu ilişki tespit etmiştir. Davranışsal affetme ise bu olumlu ilişkinin gücü artmıştır.

31 Ayten ve Gashi, "Affetme ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", ss. 11-36

32 A. Ayten ve H. Ferhan, "Forgiveness, Religiousness, and Life Satisfaction: An Emprical Study on Turkish and Jordanian University Students". *Spiritual Psychology and Counseling. 1 (1),* 2016, ss. 75-84.

33 Şentepe, Ruh Sağlığığ Belirtilerinin Yordayıcısı Olarak Affetme... s. 191.

34 M. Akın, M. Özdevecioğlu ve O. Ünlü, "Örgütlerde İntikam Niyeti ve Affetme Eğiliminin Çalışanların Ruh Sağlıkları ile İlişkisi". *Amme İdaresi Dergisi. 45 (1),* 2012, ss. 77-97.

35 B. Çapan ve A. Arıcıoğlu, "Psikolojik Sağlamlığın Yordayıcısı Olarak Affedicilik". *International Journal of Educational Research.* 5 (4), 2014, ss. 70-82.

36 R. Van der Wal, J. Karremans, ve H. Cillessen, "Interpersonal Forgiveness and Psychological Well-being in Late Childhood". *Merrill-Palmer Quarterly. 62 (1),* 2016, ss. 1-21.

Konu, Amaç ve Hipotezler

Affetme, dindarlık ve hayat memnuniyetini konu edinen bu makalede, affetme eğilimi dindarlık ve hayat memnuniyeti ile ilişkisi açısından ele alınmıştır. Kuran Kursu öğrencileri, cami cemaati ve üniversite öğrencilerinden toplanan veriler ışığında affetme ile dindarlık ve hayat memnuniyeti arasındaki ilişkinin tespiti, ayrıca söz konusu bu üç değişkenin yaş ve cinsiyet değişkenleriyle ilişkisi de ele alınmaktadır. Bu çerçevede araştırmanın temel hedefi, dindarlık ve affetme eğilimin hayat memnuniyetine katkısını ve dindarlığın affetme eğilimine katkısını tespit etmektir. Bu araştırmada affetme, "bireyin kendisine karşı herhangi bir kabahat işleyenden kaçmama, hakkını helal edip öfkesini sürekli bir kırgınlığa hatta nefrete dönüştürmeme, bunun yerine kabahatliyi anlamaya çalışarak ve onun iyi yönlerini düşünerek olumsuz ruh halini değiştirme gibi özelliklerin bütünü" olarak değerlendirilmiştir. Hayat memnuniyeti kişinin, "idealindeki hayatı yaşadığını düşünmesi, hayat şartlarını beğenmesi ve tekrar yaşama şansı sunulsa bile hâlihazırda yaşadığı hayatta pek çok şeyi değiştiremeyecek olması" gibi duygu ve düşünceleri içermektedir Dindarlık ise bireyin öznel olarak kendilerini ne kadar dindar gördüğüyle alakalı ele alınmıştır. Araştırmada şu sorulara cevap aranmıştır. *Cinsiyet ve yaş gibi demografik değişkenler ile dindarlık, affetme ve hayat memnuniyeti ilişkisi nasıldır? Dindarlık ile affetme eğilimini nasıl etkiler? Dindarlık hayat memnuniyetini nasıl etkiler? Affetme eğilimi hayat memnuniyetini nasıl etkiler?*

Dindarlık, affetme eğilimi, hayat memnuniyeti ve demografik değişkenler (cinsiyet ve yaş) araştırmanın temel değişkenlerini oluşturmaktadır. Aşağıda söz konusu değişkenler arasındaki muhtemel ilişkiler şekil halinde ayrıntılı olarak sunulmuştur. Araştırmada bu muhtemel ilişkilerin olup olmadığı, varsa ilişkilerin hangi yönde olduğunun tespiti ve yorumlanması hedeflenmektedir.

Şekil-1: Değişkenler Arası İlişkileri Gösteren Model

Araştırma soruları ve muhtemel ilişkileri gösteren model çerçevesinde, şu hipotez ve alt hipotezler belirlenmiştir:

*(**H**$_1$) Bireylerin dindarlık, affetme eğilimi ve hayat memnuniyeti düzeyleri cinsiyete göre farklılık gösterir.*

*(**H**$_{1a}$) Kadınların dindarlık düzeyleri erkeklere göre daha yüksektir.*

*(**H**$_{1b}$) Kadınların affetme eğilimi erkeklere göre daha yüksektir.*

*(**H**$_{1c}$) Kadınların hayat memnuniyeti düzeyi erkeklere göre daha yüksektir.*

*(**H**$_2$) Yaş ile dindarlık, affetme eğilimi ve hayat memnuniyeti arasında olumlu ilişki vardır.*

*(**H**$_3$) Dindarlık düzeyi bireylerin hayat memnuniyetini artırır.*

*(**H**$_4$) Dindarlık düzeyi bireylerin affetme eğilimini artırır.*

*(**H**$_5$) Bireylerin affetme eğilimi hayat memnuniyetine olumlu etkiler.*

METOT

Araştırmada metot olarak dokümantasyon ve betimsel ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Veriler, anket tekniğinden faydalanılarak toplanmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, İstanbul'un farklı ilçelerinde yaşayan 350 kişiden oluşmaktadır. Bunların %45.1'i (*N*=158) erkek, %54.9'u (*N*=192) kadındır. Araştırmaya katılanların %45.4'ü (*N*=159) medeni durumunu evli, %52.9'u (*N*=185) bekâr ve %1,7'si (*N*=6) diğer (nişanlı, boşanmış vb.) olarak belirtmiştir. Katılımcıların yaşları, 17 ile 71 arasında değişmektedir. Yaş ortalaması ise *M*=33.12 (*SD*=13.72)dir. Mesleklere göre dağılım ise şu şekilde olmuştur: %9.1'i (*N*=32) memur, %24.9'u (*N*=87) ev hanımı, %2.3'ü (*N*=8) esnaf, %49.4'ü (*N*=173) öğrenci, %2.6'sı (*N*=9) işçi, 8.3'ü (*N*=29) serbest meslek ve %3.4'ü (*N*=12) emeklidir.

Ölçme Araçları

Araştırmada *Kişisel Bilgi Formu, Dindarlık Ölçeği, Affetme Eğilimi Ölçeği* ve *Hayat Memnuniyeti Ölçeği*'nden oluşan anket formu, bilgi toplama ve ölçme aracı olarak kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: Katılımcıların cinsiyeti, yaşı, medeni durumu ve mesleğini tespite yönelik sorulara yer verilmiştir.

Dindarlık Ölçeği: Katılımcıların dindarlık düzeylerini ölçmek için, Ayten'in[37], Uysal[38] geliştirdiği dindarlık ölçeğini temel alarak oluşturduğu ve geçerlik-güvenilirliğini test ettiği *Kısa Dindarlık Ölçeği* kullanılmıştır. Ölçeğin Ayten, tarafından ulaşılan psikometrik değerleri şu şekildedir: KMO değeri (.830), Bartlett's Test of Sphericity değeri (x^2=2325,27; p=000). Ölçek, *inanç-etki* ve *bilgi-ibadet* boyutları olmak üzere iki alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin güvenilirliğini test etmek için Ayten, tarafından yapılan iç-tutarlılık analizi sonrasında ölçeğin genelinin ve alt boyutların iç tutarlılık katsayısını gösteren *Cronbach Alpha değerleri* ise şu şekildeydi: ölçek genel a= .800; inanç-etki boyutu (fak-1) a=.743; bilgi-ibadet boyutu (fak-2) a= .742. Ölçek ilk kullanıldığında 1'den 4'e puanları değişen 4 farklı şıkkı içermekteydi: *"tamamen katılıyorum, katılıyorum, pek katılmıyorum ve hiç katılmıyorum", "çok sık, sık, bazen, hiçbir zaman", "çoğu zaman, bazen, nadiren, hiçbir zaman".* Daha sonra Ayten ve Yıldız[39] araştırmalarında ölçeğin şıkları katılımcılara kendilerini ifade edecekleri daha geniş bir derecelendirme imkânı sunmak gayesiyle 5'e çıkarmıştır. Bir başka ifadeyle ölçek 5'li Likert tipte bir ölçek haline gelmiştir. Bu yeni halinde her bir soruda katılımcılara 1'den 5'e kadar puanlanan seçenekler sunulmuştur. Ayrıca ölçeğin iki sorusunda ufak değişiklik yapılmıştır. Ölçeğe yeniden faktör analizi yapılmamış Ayten'in[40] kullandığı şekilde iki alt boyut olarak kullanılmıştır. Bu alt boyutlar ve tanımlamaları aşağıda verilmiştir.

İnanç-etki boyutu: İnançların bireyin başkalarıyla iyi geçinmesinde, yardımlaşma ve dürüst olma gibi toplum yanlısı davranışlarda bulunmasındaki etkisini ve sosyal problemleri çözmedeki rolünü kapsar. Bireylerin bu doğrultudaki tutum ve davranışlarını ölçmeye yönelik maddelerden oluşur. Bu boyut, toplam altı maddeden oluşmaktadır.

Bilgi-ibadet boyutu: Kişilerin namaz, oruç ve Kur'an okuma gibi temel ibadetlere devamlılığı ve dinî yaşam için sahip olduğu bilgi düzeyini içerir. Bu boyut dört maddeden oluşmaktadır.

Araştırmada analizler hem söz konusu bu iki boyut hem de dindarlık genel toplam üzerinden yapılmıştır. Araştırmada ölçek için tekrar yapılan iç tutarlılık analizinde *Cronbach Alpha değerleri* ölçek genel a=.820; inanç-etki boyutu (fak-1) a=.743; bilgi-ibadet boyutu (fak-2) a=.741 olarak tespit edil-

37 A. Ayten, Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2009.

38 V. Uysal, "İslâmî Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 8 (3-4), 1995, ss. 72-93.

39 A. Ayten ve R. Yıldız, "Dindarlık, Hayat Memnuniyeti İlişkisinde Dinî Başa Çıkmanın Rolü Nedir? Emekliler Üzerine Bir Araştırma". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 16 (1), 2016, ss. 281-308.

40 Ayten, Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü, s. 100.

miştir. Bu veriler, ölçeğin araştırmada kullanılmasının istatistikî açıdan uygun ve güvenilir olduğunu göstermiştir.

Affetme Eğilimi Ölçeği: Katılımcıların kişilerarası affetme eğilimlerini tespit etmek için "Affetme Eğilimi Ölçeği" kullanılmıştır. Bu ölçeğin ilk güvenirlik geçerlilik çalışması, Ayten[41] tarafından yapılmıştır. Ölçeğin Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değerinin (.88); faktör analizinin dayandığı korelâsyonların istatistiksel olarak anlamlılığını gösteren Bartlett's Test of Sphericity değerinin (x^2=1894,523; p=000) olduğu tespit edilmiştir. Yapılan faktör analizinde, iki soru dağınık ve düşük yük değerlerinden dolayı analiz dışı bırakılmış; analiz sonucunda toplam varyansın %50,2'sini açıklayan üç alt boyut ortaya çıkmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini test etmek için yapılan iç-tutarlılık analizi sonrasında ölçeğin genelinin ve alt boyutların iç tutarlılık katsayısını gösteren Cronbach Alpha değerleri ise şu şekildedir: Ölçek genel α =,87; uzaklaşma/kaçma boyutu (fak-1) α =,83; iyimserlik boyutu (fak-2) α= ,74; nefret/öç alma boyutu (fak-3) α= ,71. (geniş bilgi için bkz. Ayten[42], Ölçeğin boyutlarının isimlendirilmesi de Ayten'in çalışmasına bağlı kalarak yapılmıştır. Yeniden açıklayıcı faktör analizi yapılmamış ölçek alt boyutları ve onları oluşturan ifadeler söz konusu bu araştırmaya göre belirlenmiştir.

Faktör 1: Uzaklaşma/kaçma (7 ifade): "Kişinin kendisine karşı suç işleyen ile olan ilişkilerini bitirme ve ondan kaçma isteğini ve ona karşı güvensizlik hoşnutsuzluk duyma" gibi eğilimlerini kapsamaktadır.

Faktör 2: İyimserlik (6 ifade): "Kişinin kendisine karşı suç işleyeni anlama, onun iyi yönlerini düşünme, hatasını düzeltebileceğini bekleme, Allah'tan onun için af dileme ve problemin kaynağını araştırma" gibi eğilimler bütünüdür.

Faktör-3: Öç alma (5 ifade): "Kişinin kendisine karşı suç işleyenin yaptığına misliyle karşılık verme, ona beddua etme, hak ettiği muameleyi görmesini dileme, incinmesini ve acı çekmesini isteme" gibi eğilimler bütünüdür.

Ölçeğin güvenilirliğini test etmek için bu araştırma için yeniden iç-tutarlılık analizi yapılmıştır. Buna göre ölçeğin genelinin ve alt boyutların iç tutarlılık katsayısını gösteren *Cronbach Alpha değerleri* ise şu şekildedir: Ölçek genel (18 ifade) a= ,643; uzaklaşma/kaçma boyutu (7 ifade) a=,789; iyimserlik boyutu (5 ifade) a= ,765; nefret/öç alma boyutu (5 ifade) a= ,755.

Ölçeği oluşturan soru ifadeleri, bireylerin kendilerini inciten ve üzen olayın hatırlanması üzerine kurulmuştur. Ölçek, likert tipi bir ölçek olarak tasarlanmıştır. Katılımcılara, affetme/affetmemeye yönelik ifadelerin kendileri için ne

41 Ayten, "Din ve Affedicilik...", ss. 111-128.
42 Ayten, "Din ve Affedicilik...", ss. 118-119.

derece uygun olup olmadığı sorulmuştur. Her soruda "bana çok uygun, bana uygun, kararsızım, bana uygun değil ve bana hiç uygun değil" şeklinde şıklar yer almıştır. Puanlandırma yapılırken ölçeğin alt boyutlarına ait ortalamalarda "bana çok uygun" ifadesine 5, "bana hiç uygun değil" ifadesine 1 puan verilmiştir. Ancak ölçeğin genel ortalaması hesaplanırken affetmeye yönelik cevaba 5, affetmemeye yönelik cevaba 1 puan verilmiştir. Örneğin "öç alma" alt boyutunda yer alan "Onun yaptığını burnundan getiririm" ifadesi bu alt boyutta hesaplanırken "bana çok uygun" ifadesine 5, "bana hiç uygun değil" ifadesine 1 puan verilmiştir. Ancak affetme eğiliminin genel ortalaması hesaplanırken tersi uygulanmıştır. Bu çerçevede, verilerin girilmesi aşamasında kolaylık amacıyla değiştirilmeyen kodlamalarda, yeniden kodlama işlemi yapılmıştır.

Hayat Memnuniyeti Ölçeği (HMÖ): Hayat memnuniyeti kişinin, idealindeki hayatı yaşadığını düşünmesi, hayat şartlarını beğenmesi ve tekrar yaşama şansı sunulsa bile hâlihazırda yaşadığı hayatta pek çok şeyi değiştiremeyecek olması gibi duygu ve düşünceleri içermektedir. Araştırmada katılımcıların hayat memnuniyeti düzeylerini ölçmek için Diener, Emmons, Larsen ve Griffin[43] tarafından geliştirilen *Hayat Memnuniyeti Ölçeği (The Satisfaction with Life Scale)* kullanılmıştır. Ölçek hayattan memnun olmayı içeren beş ifadeden oluşur: 'Pek çok yönüyle idealimdeki hayatı yaşıyorum', 'Hayat şartlarım mükemmeldir', 'Hayatımdan memnunum', 'Şimdiye kadar hayatta istediğim çoğu şeyi elde ettim', 'Dünyaya yeniden gelseydim, hayatımda neredeyse hiçbir değişiklik yapmazdım'. Bireylerden her ifadenin kendilerine ne kadar uyup uymadığını işaretlemeleri istenmiştir. Seçenekler 'bana hiç uygun değil' ve 'bana çok uygun' şeklindedir. 1 ila 7 arasında değişen bir parametrede puanlama yapılmıştır. Buna göre ortalamanın 7'ye yaklaşması hayat memnuniyetinin arttığına, 1'e yaklaşması ise hayat memnuniyetinin düştüğüne işaret etmektedir.

Ölçek Ayten[44], tarafından İngilizce'den tercüme edilmiş ve ölçeğin Türkçesi için güvenirlik geçerlilik çalışması yapılmıştır. Bu araştırmada Türk örnekleme ölçek söz konusu çalışmadaki haliyle kullanılmıştır. Arapça'da ise aynı ölçeğin daha önce pek çok araştırmada kullanılan Arapça versiyonu kullanılmıştır. Ayten, ölçeğin Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değerini (,81); Bartlett's Test of Sphericity değerini (x^2=323,367; p=000) tespit etmiştir. Ölçeğin tek boyuttan oluştuğu ve varyansı açıklayıcılık oranının %64 olduğu görülmüştür. Ölçeğin güvenilirliğini test etmek için yapılan iç-tutarlılık analizi sonrasında ise, *Cronbach Alpha değeri*'nin α=,85 olduğu anlaşılmıştır (geniş bilgi için bkz. Ayten, 2012). Bu araştırma için de iç tutarlılık analizi yapılmış ve ölçeğin *Cronbach Alpha değeri* α= .805 olarak bulunmuştur.

43 R. Emmons, R. Larsen ve R. Griffin, "The Satisfaction with Life Scale". *Journal of Personality Assesment*. 49 (1), 1985, ss. 71-75.

44 A. Ayten, *Tanrıya Sığınmak*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, 32-33.

Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analizi

Anket, Nisan-Mayıs 2017 tarihinde İstanbul'da Kuran Kursu öğrencileri, cami cemaati ve üniversite öğrencilerinden oluşan 350 kişilik bir gruba yapılmıştır. Uygulamada katılımcıların gönüllü olmaları ön planda tutulmuş ve uygulamanın sağlıklı olması amacıyla uygulama esnasında gerekli açıklamalar yapılmıştır. Veri analizi, SPSS paket programı yardımıyla tamamlanmıştır. Veri temizleme işleminden sonra, hipotezlerin test edilmesi için gerekli analizler yapılmıştır.

Araştırmada sürekli değişken ile süreksiz değişkenler arasındaki ilişkinin tespitinde *t*-test ve ANOVA kullanılmıştır. Sürekli değişkenler arasındaki ilişkilerin tespitinde ise regresyon analizi kullanılmıştır. Bu araştırmanın içeriği daha çok birincil verilere dayanmaktadır. Bununla birlikte konunun teorik alt yapısının oluşturulması, ölçeğin hazırlanması, bulguların yorumlanması ve karşılaştırmaların yapılması sırasında diğer araştırmaların ulaştığı bulgulardan da ikincil veriler olarak faydalanılmıştır.

BULGULAR VE YORUMLAR

Katılımcıların Dindarlık, Affetme Eğilimi ve Hayat Memnuniyeti Düzeylerine Dair Genel Profil Nasıldır?

Bireylerin dindarlık, affetme ve hayat memnuniyeti düzeylerine dair genel profil betimleyici analiz yoluyla belirlenmiştir. Aşağıdaki grafik bu analizin sonucunda elde edilen ortalama puanları içermektedir. Dindarlık ve affetme eğilimi ölçeğinde katılımcıların puan ortalamaları 1 ile 5 puan aralığında değişmektedir. Hayat memnuniyetinde ise bu aralık, 1 ile 7 arasında değişmektedir.

Grafik-1: Katılımcıların Dindarlık, Affetme Eğilimi ve Hayat Memnuniyeti Düzeylerine Dair Genel Profil

Grafik-1'de görüldüğü üzere, katılımcıların dindarlık düzeyini gösteren "inanç-etki boyutu" (*M*=4.35) ve "bilgi-ibadet" (*M*=3.98) boyutundan aldıkları ortalama puanlar oldukça yüksektir. Buna göre katılımcıların "dinîn hayata anlam kattığını düşünme, dinî öğretiler gereği dürüst olma, muhtaçlara yardım etme, namaz kılma, oruç tutma, Kuran okuma" gibi tutum ve davranışları içeren dindarlık eğilimlerinin yüksek olduğu söylenebilir. Beklenildiği üzere katılımcıların "inanç-etki" boyutundan aldıkları ortalamalar "bilgi-ibadet" boyutundan aldıkları ortalamalara göre daha yüksektir. Bu bulgu daha önce yapılan pek çok araştırma bulgusuyla benzerlik göstermektedir[45].

Grafikteki ortalamalara göre katılımcıların affetme eğiliminin alt boyutlarında en yüksek ortalama puanı "iyimserlik" (*M*=3.47) boyutundan aldığı görülmüştür. "Uzaklaşma" (*M*=2.99) ve "öç alma" (*M*=2.26) boyutlarında aldıkları ortalama puanlar ise daha düşüktür. Katılımcıların genelinin affetme eğilimini gösteren ortalama puan ise (*M*=3.36) şeklindedir. Bu ortalama değerler örneklemin affetme eğiliminin intikam eğiliminden daha fazla olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bu bulgu daha önce yapılan pek çok araştırma bulgusuyla da benzerlik göstermektedir.[46]

Katılımcıların hayat memnuniyetini gösteren ortalama puanları (*M*=4.76) söz konusu ölçekten alınabilecek ortalama puandan oldukça (*M*=3.5) yüksektir. Buna göre bireylerin genel olarak hayatından memnun oldukları söylenebilir. Bu bulgu da daha önce ulaşılan pek çok araştırma bulgusuyla benzerlik arz etmektedir.[47]

Bireylerin Dindarlık, Affetme eğilimi ve Hayat Memnuniyeti Düzeyleri Cinsiyete Göre Farklılık Göstermekte midir?

Dindarlık cinsiyet, yaş, sosyal çevre, ekonomik durum gibi pek çok değişkene göre farklılık gösterebilir. Bugüne kadar yapılan araştırmalar da bunu gösteren bulgulara işaret etmiştir. Mesela cinsiyetin dindarlığın yoğunluğu ve türü konusunda farklılık oluşturduğu, hem Batı'da[48] hem de İslâm ülkelerinde[49] yapılan pek çok araştırmada tespit edilmiştir. Genel olarak araştırmalarda kadınların dindarlık düzeyinin erkeklere göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır.

45 Krş., Ayten ve Yıldız, "Dindarlık, Hayat Memnuniyeti İlişkisinde...", ss. 281-308.
46 Ayten, "Din ve Affedicilik...", ss. 111-128; Ayten ve Ferhan, "Forgiveness, Religiousness, and Life Satisfaction...", ss. 75-84.
47 Krş. Ayten ve Yıldız, "Dindarlık, Hayat Memnuniyeti İlişkisinde ...", ss. 281-308.
48 T. Walter ve G. Davie, "The Religiosity of Women in the Modern West". *The British Journal of Sociology. 49 (4)*, 1998, ss. 640-660.
49 Yapıcı, Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-sosyal Uyum ve Dindarlık. Adana, 2007; N. el-Mehârib, "et-Tedeyyün ve'l-umr ve e'radi'l-ittirâbâti'n-nefsiyye lede murahikîn fi'l-memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye". *Mecelle külliyeti'l-Adâb.* Câmiatü'l-Kâhire. *63 (2),* 2003, ss. 197-229; B. Hucâr ve S. Rıdvân, "et-teveccüh nahve't-tedeyyün lede talebeti'l-Câmiati'l-İslâmiyye bi Gazze". *Mecelletü'l- Câmiatü'l-İslâmî. 14 (1),* 2006, ss. 269-289.

Affetme eğilimi ve cinsiyet ilişkisi bağlamında yapılan araştırmalarda ise sonuçlar dindarlık cinsiyet ilişkisinde olduğu kadar net değildir. Bazı araştırmalarda kadınların affetme eğiliminin erkeklere göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Mesela affetme eğilimi cinsiyet ilişkisi bağlamında kapsamlı bir çözümleme yapan Miller ve diğerleri[50], cinsiyet-affetme ilişkisini ele alan 70 araştırmayı incelemiş ve bu araştırmaların çoğunda kadınların affetme eğilimlerinin erkeklere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Khirizad[51], İran'da (Tahran, Tebriz ve Karaj) yaşları 18 ile 68 arasında değişen 1312 kişi üzerinde affetme eğilimi, Tanrı algısı ve psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırma yapmış ve araştırmasında kadınların erkeklere göre daha affedici olduğunu tespit etmiştir. Ancak bazı araştırmalarda cinsiyetin affetme eğilimde herhangi bir farklılık oluşturmadığı görülmüştür. Mesela Şentepe[52], kendini affetme, başkalarını affetme, durumu affetme ve affedicilik eğiliminde cinsiyetin anlamlı bir faktör olmadığını sadece kadınların Allah'ın inanma eğilimlerinin erkeklerden anlamlı bir şekilde daha yüksek olduğunu bulgulamıştır. Erhabor ve Mahri[53], ise Güney Afrika'da 220 kişi üzerine yaptıkları araştırmada cinsiyetin affetme eğiliminde anlamlı bir faktör olmadığını tespit etmiştir.

Hayat memnuniyeti ile cinsiyet ilişkisini ele alan bazı araştırmalarda kadınların hayat memnuniyeti düzeyinin erkeklere göre daha fazla olduğu bulgulanırken[54], bazı araştırmalarda hayat memnuniyetinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulgulanmıştır.[55]

Bu araştırmada kadınların dindarlık düzeylerinin, affetme eğilimlerinin ve hayat memnuniyeti düzeylerinin erkeklere göre yüksek olacağı öngörülmüş ve bu doğrultuda hipotezler belirlenmiştir. Bu hipotezleri test etmek için yapılan *t*-test analizi sonuçları aşağıdaki grafikte sunulmuştur.

50 A. Miller ve diğerleri, "Gender and Forgiveness: A Meta-Analytic Review and Research Agenda". *Journal of Social and Clinical Psychology. 27 (8)*, 2008, ss. 843-876.

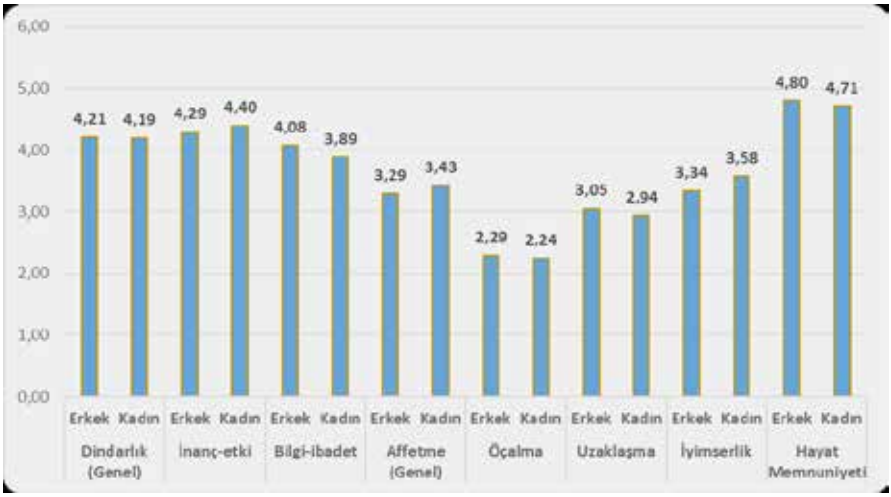
51 B. Khirizad, Transpersonel Psikolojide Affetmek. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, ss. 88-92.

52 Şentepe, Ruh Sağlığı Belirtilerinin Yordayıcısı Olarak Affetme..., s. 129.

53 Erhabor ve Mahri, "Can Gender, Religion, Education...", ss. 3765-81.

54 Patel, Ramgoon ve Paruk, "Exploring religion, race and gender...", ss. 266-274.

55 Ayten ve Gashi, "Affetme ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", ss. 11-36; K. Hamîse, "el-İsticâbetü'l münâiye ve alâkatuhâ bi'd da'mi'l ictimâî'l müdreke ve'r rıda ani'l hayati lede meradâ's saratân", Doktora Tezi. Camiatu el Hac el Hadar, Batne, 2013.

Grafik-2: Deneklerin Cinsiyetine Göre Affetme, Dindarlık Algısı ve Hayat Memnuniyeti Düzeylerini Gösteren Ortalamalar

Grafik-2'de sunulan ortalama puanlara göre erkeklerin (*M*=4.21) dindarlıktan (genel) aldıkları ortalama puanlar kadınlardan (*M*=4.19) daha yüksektir. Yine "bilgi-ibadet" boyutunda erkeklerin (*M*=4.08) ortalaması kadınlarınkinden (*M*=3.89) daha yüksektir. "İnanç-etki boyutunda ise kadınlar (*M*=4.40) erkeklerden (*M*=4.29) daha yüksek puana sahip olmuştur. Ancak sadece "bilgi-ibadet" boyutundaki farklılık istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmıştır (*t*=2.218; *p*=.027). Bu bulgular kadınların dindarlık düzeyinin erkeklere göre daha yüksek olacağını öngören hipotezi (H_{1a}) desteklememektedir. Aynı zamanda daha önce elde edilen ve kadınların erkeklere göre daha dindar olduğunu gösteren bulgularla da örtüşmemektedir.

Grafik-2'de görüldüğü üzere, kadınların affetme eğiliminden (genel) aldığı ortalama puan (*M*=3.43) erkeklere (*M*=3.29) göre daha yüksektir. Ancak erkekler ile kadınlar arasındaki bu farklılık istatistikî bakımdan anlamlı değildir (*t*=-1,896; *p*=.061). Affetme eğiliminin alt boyutlarında ise uzaklaşma ve öç alma boyutlarında erkeklerin ortalaması kadınlara göre daha yüksek iken iyimserlik boyutunda kadınların ortalaması daha yüksek bulunmuştur. Ancak sadece iyimserlik boyutundaki farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (*t*= -2,814; *p*=.005). Buna göre kadınların kendilerine karşı herhangi bir kusur işlendiğinde "suçlunun iyi yönlerini düşünme, onu anlamaya çalışma, hatasını düzeltebileceğini düşünme, problemin kaynağını araştırma" gibi tutumları içeren iyimserlik eğilimlerinin erkeklere göre daha yüksek olduğu söylenebilir. Bu bulgu kadınların affetme eğiliminin daha yüksek olacağını öngören hipotezimizi (H_{1b}) kısmen desteklemektedir.

Grafikte verilen ortalama puanlarda da görüldüğü şekliyle, kadınların hayat memnuniyeti düzeyi (M=4.80), erkeklere (M=4.71) göre daha yüksektir. Kadınlar ile erkekler arasındaki bu farklılık istatistiksel açıdan anlamlı değildir (t=.590; p=.555). Bu bulgu, kadınların hayat memnuniyeti düzeyinin yani, "idealindeki hayatı yaşadığını düşünme, hayat şartlarını mükemmel olarak değerlendirme, hayatımdan memnun olma, hayatta istediklerinin çoğunu elde ettiğini düşünme ve yeniden yaşama fırsatı verilse yaşamış olduğu hayatta neredeyse hiçbir değişiklik yapmama" şeklinde tezahür eden hayat memnuniyeti eğiliminin erkelere göre daha yüksek olacağını öngören hipotezi (H_{1c}) desteklememektedir. Bu bulgu, yukarıda da zikredilen ve kadınların hayat memnuniyeti düzeyinin erkeklere göre daha yüksek olduğunu gösteren araştırma bulgularıyla uyuşmamaktadır.[56]

Bireylerin Dindarlık, Affetme eğilimi ve Hayat Memnuniyeti Düzeyleri Yaşları Arttıkça Artar mı?

Din psikolojisi alan yazını incelendiğinde, pek çok araştırma bulgusunun dindarlık ile yaş arasında olumlu ilişkinin olduğunu ve yaşa birlikte dindarlığın da arttığını gösterdiği görülür.[57] Yine araştırmalar çoğunlukla yaşla birlikte affetme eğiliminin ve hayat memnuniyeti düzeyinin de arttığını göstermiştir. Mesela, Macaskill[58] ve Khirizad[59] yaptıkları araştırmada yaşla birlikte affetme eğilimin arttığını tespit etmiştir. Ünal, Karlıdağ ve Yoloğlu[60], Çavuş ve Cumaliyeva[61] ise yaşla birlikte hayat memnuniyetinin de arttığını tespit etmiştir. Bu araştırmada da yaş ile dindarlık, affetme ve hayat memnuniyeti arasında olumlu ilişki olduğu öngörülmüştür (H_2). Bu hipotezi test etmek için yapılan Pearson Korelasyon katsayıları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo-1: Yaş ile Dindarlık, Affetme ve Hayat Memnuniyeti Arasındaki İlişkiler

		Dindarlık	Affetme	Hayat Memnuniyeti
Yaş	*r*	.410	.218	.195
	p	000	000	000
	N	350	350	350

56 Ayten, *Tanrıya Sığınmak...* 2012; Patel, Ramgoon ve Paruk, "Exploring religion, race and gender...", ss. 266-274.
57 A. U. Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*. DEM Yayınları İstanbul, 2004; Ayten, *Empati ve Din*, 2010.
58 A. Macaskill, "Exploring religious involvement, forgiveness, trust and cynicism". *Mental Health, Religion &Culture. 10 (3)*, 2007, ss. 203-218.
59 *Khirizad (2016)* Transpersonel Psikolojide Affetmek. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
60 S. Ünal, R. Karlıdağ ve S. Yoloğlu, "Hekimlerde Tükenmişlik ve İş Doyumu Düzeylerinin Yaşam Doyumu Düzeleri İle İlişkisi". *Klinik Psikiyatri*. 4. 2001, ss. 113-118.
61 Ş. *Çavuş ve D. Cumaliyeva,* "İş Doyumu ve Yaşam Doyumu İlişkisi: Özel Güvenlikte Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma". *Akademik Bakış Dergisi*. 37, 2013, ss. 1-17.

Tablo-1'de görüldüğü üzere yaş ile dindarlık arasında orta düzeyde olumlu ve oldukça anlamlı bir ilişki vardır (r=0410; p=.000). Buna göre yaş arttıkça dindarlık artmaktadır. Bu bulgu yaşla birlikte dindarlığın da artacağını öngören hipotezi desteklemektedir. Aynı zamanda bulgular yukarıda da bahsedilen pek çok araştırma bulgularıyla örtüşmektedir.

Yaş ile affetme eğilimi ve hayat memnuniyeti arasında zayıf düzeyde olumlu ve oldukça anlamlı bir ilişki olduğu yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır ($r_{(affetme)}$=.218; p=.000; $r_{(hayat\ memnuniyeti)}$ =. 195; p=.000). Bu bulgular yaş ile affetme eğilimi ve hayat memnuniyeti arasında olumlu ilişki olacağını öngören hipotezi (H_2) desteklemektedir. Yaşla birlikte hem dindarlığın hem de affetme eğiliminin artmasını bazı araştırmacılar sosyo-duygusal seçicilik teorisi bağlamında değerlendirmişlerdir. Buna göre insanlar yaşlandıkça sosyal ilişkilerde duygusal açıdan tatmini yüksek olan ilişkileri arama şeklinde bir seçicilik gösterirler (McCullough, Bono, Root, 2013). Bu süreçte ilişkileri güçlendirici bir unsur olarak dindarlık ve diğer erdemler gibi affetme de önem kazanır.

Bireylerin dindarlıkları affetme eğilimini nasıl etkiler?

Yukarıda da ifade edildiği üzere pek çok din, affetmeyi (başkasını, başkalarını ve yaşanan olumsuz hayat olaylarını) ve affedilme arayışını (herhangi bir günah işlediğinde Allah'tan af dileme, herhangi bir kimseye karşı kusur işlediğinde özür ve af dileme vb.) desteklemektedir. Yapılan araştırmalarda da bu doğrultuda dindarlığın affetme eğilimi desteklediğine dair bulgular elde edilmiştir[62]. Bu araştırmada da dindarlığın affetme eğilimi olumlu etkileyeceği hipotez (H_3) olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede söz konusu hipotezi test etmek için Regresyon analizi yapılmış ve analiz sonucu aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo-2: Dindarlık ve Affetme Eğilimi Arasındaki İlişki (Regresyon analizi, Enter metot)

R^2	ΔR^2	β	t	F	p
.040	.037	.200	3.807	14.497	.000
Bağımsız Değişken: *Dindarlık*					
Bağımlı Değişken: *Affetme Eğilimi*					

Tablo-2'den de anlaşıldığı üzere, dindarlık, affetme eğilimi için anlamlı bir yordayıcıdır ve dindarlık affetme eğilimindeki değişimin %3'ünü açıklamaktadır. Beta katsayıları dikkate alındığında ise dindarlık ile affetme eğilimi arasında olumlu bir ilişkinin olduğu görülmektedir (β =.200, t=3.7807, p=.000). Bulguya göre, bireylerin dindarlıkları arttıkça affetme eğilimleri de artmaktadır. Bu bulgu, *"bireylerin dindarlık düzeyleri, affetme eğilimlerini olumlu etkiler"* şeklindeki hipotezi (H_3) desteklemektedir. Bu bulgular ayrıca

62 Lutjen, Silton ve Flannelly, "Religion, Forgiveness, Hostility and Health…", ss. 468–478; Escher, "How Does Religion Promote Forgiveness?…", ss. 100–119.

yukarıda zikredilen ve dindarlığın affetme eğilimini artıracağını işaret eden diğer araştırma bulgularıyla da örtüşmektedir.

Bireylerin dindarlık düzeylerinin hayat memnuniyeti üzerindeki rolü nedir?

Yapılan pek çok araştırmada dindarlık insan hayatını olumlu yönde etkileyen mutluluk, iyi oluş ve hayat memnuniyeti düzeyine katkıda bulunan bir unsur olarak ortaya çıkmıştır.[63] Bu araştırmada dindarlığın hayat memnuniyetini olumlu yönde etkileyeceği öngörülmüştür. Bu hipotezi (H_4) test etmek gayesiyle regresyon analizi yapılmış ve bulgular tablo halinde sunulmuştur.

Tablo-3: Dindarlık ve Hayat Memnuniyeti Arasındaki İlişki (Regresyon analizi, Enter metot)

R^2	ΔR^2	β	t	F	p
.045	.043	.213	4.073	16.586	.000
Bağımsız Değişken: *Dindarlık*					
Bağımlı Değişken: *Hayat Memnuniyeti*					

Dindarlığın hayat memnuniyeti üzerindeki etkisini incelemek için yapılan regresyon analizinin sonuçları Tablo-3'de görülmektedir. Tablodan da anlaşıldığı üzere, dindarlık, hayat memnuniyeti için anlamlı bir yordayıcıdır. Dindarlık hayat memnuniyetindeki değişimin %4'ünü açıklamaktadır. Beta katsayıları dikkate alındığında ise dindarlık ile hayat memnuniyeti arasında olumlu bir ilişkinin olduğu görülmektedir (β =.213, t=4.073, p=.000). Bu bulguya göre, bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça hayat memnuniyeti düzeyinin de arttığı söylenebilir. Aynı zamanda bu bulgulara göre dindarlığın hayat memnuniyeti üzerindeki etkisinin affetme üzerindeki etkisinden daha fazla olduğu da anlaşılmaktadır. Bu bulgu, *"bireylerin dindarlık düzeyleri, hayat memnuniyeti düzeylerini olumlu etkiler"* şeklindeki hipotezi (H_4) desteklemektedir.

Bireylerin affetme eğilimleri hayat memnuniyetlerini nasıl etkiler?

Affetmenin bireyin gerginliği, öfke, stres ve depresif eğilimlerini azalttığı ve buna ilaveten iyi oluş, mutluluk ve hayat memnuniyetine katkısının olduğu pek çok psikolog tarafından ifade edilmiştir.[64] Bu yönde yapılan hem ilişkisel hem de klinik içerikli araştırmalar da affetme eğiliminin bireyin ruh sağlığına

63 Ayten, *Erdeme Dönüş*, ss. 128-31; K. Suhail ve H. Chaudry, "Predictors of Subjective Well-Being in an Eastern Muslim Culture", *Journal of Social and Clinical Psychology*. 23 (3), 2004, ss. 359-376; Z. Ismail ve S. Desmukh, "Religiosity and Psychological Well-being". *International Journal of Business and Social Science*. 3 (11), 2012, ss. 20-28.

64 M. Seligman, *Gerçek Mutluluk: Kalıcı Doyum Potansiyelini Gerçekleştirmek İçin Yeni Olumlu Psikolojinin Kullanılması*. Ankara, 2007; E. Diener ve R. Biswas-Diener, *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth*. Blackwell Publishing, Malden, 2008.

olumlu katkılar sağladığını göstermiştir.[65] Mesela Macaskill[66] yaptığı araştırmasında, kendini ve başkalarını affetme ile ruh sağlığı ve hayat memnuniyeti arasındaki ilişkiyi ele alan iki farklı çalışma yapmıştır. Macaskill araştırmalarında, kendini affetmeme ve öfke ile düşük ruh sağlığı özellikleri ve hayat memnuniyetsizliği arasında olumlu ilişki bulgulamıştır. Bu araştırmada da bireyin intikam duygularından vazgeçerek ötekine karşı olumlu duygular geliştirmeyi içeren affetme eğiliminin bireyin hayat memnuniyetine olumlu bir katkısının olacağı öngörülmüştür. Bu çerçevede oluşturulan hipotezin (H_5) testi için yapılan analiz sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo-4: Affetme Eğilimi ve Hayat Memnuniyeti Arasındaki İlişki (Regresyon analizi, Enter metot)

R^2	ΔR^2	β	t	F	p
.011	.008	.103	1.933	3.737	.05
Bağımsız Değişken: *Affetme Eğilimi*					
Bağımlı Değişken: *Hayat Memnuniyeti*					

Tablo-4'te de görüldüğü gibi, affetme eğilimi hayat memnuniyeti için anlamlı bir yordayıcıdır. Ancak affetme eğilimi hayat memnuniyetindeki değişimin yaklaşık %1'ini açıklamaktadır. Beta katsayıları dikkate alındığında ise affetme eğilimi ile hayat memnuniyeti arasında olumlu bir ilişkinin olduğu görülmektedir (β =.103, t=1.933, p=.05). Bulguya göre, bireylerin affetme eğilimleri arttıkça hayat memnuniyeti düzeyleri de artmaktadır. Bu bulgu, *"bireylerin affetme eğilimi hayat memnuniyeti düzeylerini olumlu etkiler"* şeklindeki hipotezi (H_5) desteklemektedir. Bu bulgu daha önce yapılan pek çok araştırma bulgularıyla da benzerlik göstermektedir.[67]

Sonuç

Araştırma, İstanbul ili Avcılar ilçesinde yaşayan Kuran Kursu öğrencileri, camii cemaati ve üniversite öğrencilerinden seçilen bir çalışma grubu üzerinde survey metoduyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmada temel olarak affetme, dindarlık ve hayat memnuniyeti ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca hem affetme hem de hayat memnuniyeti ve dindarlık ile cinsiyet ve yaş gibi demografik değişkenlerin ilişkisi de ayrıca ele alınmıştır. Dindarlığın affetme eğilimine etkisini nedir? Dindarlık ve affetme eğilimi bireylerin hayat memnuniyetini nasıl etkiler? sorularına cevap aranmıştır. Dindarlık, affetme ve hayat memnuniyeti ilişkisinin araştırılması yanında çoğunlukla Yahudi-Hıristiyan örneklemlerde yapılan bu çerçevedeki araştırmalara Müslüman örneklemlerde

65 Webb, Dula ve Brewer, "Forgiveness and Aggression Among College Students", ss. 38–58.
66 Macaskill, "Differentiating Dispositional…", ss. 28-50.
67 Toussaint ve Friedman, "Forgiveness, Gratitude, and Well-Being…", ss. 635-654.

yapılan araştırma bulgularıyla katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Araştırma bulguları çerçevesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır.

Affetme eğilimi ve cinsiyet ilişkisi bağlamında yapılan araştırmalarda kadınların affetme eğiliminin erkeklere göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Bu araştırmada ise affetme eğilimi toplamda erkekler ile kadınlar arasında herhangi bir anlamlı farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Bu bulgular, kadınların affetme eğiliminin daha yüksek olacağını öngören hipotezimizi desteklememiştir.

Pek çok araştırmada olduğu gibi bu araştırmada da kadınların hayat memnuniyeti düzeyinin yani, "idealindeki hayatı yaşadığını düşünme, hayat şartlarını mükemmel olarak değerlendirme, hayatımdan memnun olma, hayatta istediklerinin çoğunu elde ettiğini düşünme ve yeniden yaşama fırsatı verilse yaşamış olduğu hayatta neredeyse hiçbir değişiklik yapmama" şeklinde tezahür eden hayat memnuniyeti eğiliminin erkelere göre daha yüksek olacağı öngörülmüştür. Ancak bu hipotezi destekleyen bulguya ulaşılamamıştır.

Dindarlık bakımından da kadınlar ile erkekler arasında herhangi bir anlamlı farklılık tespit edilememiş ve ilgili hipotezin desteklenmediği anlaşılmıştır.

Araştırmanın temel bağımlı değişkenleri olan dindarlık, hayat memnuniyeti ve affetme ile yaş arasında olumlu ilişki tespit edilmiştir. Buna göre bireylerin yaşları arttıkça dindarlık düzeyleri, affetme eğilimleri ve hayat memnuniyeti düzeylerinin arttığı anlaşılmıştır. Bu bulgu hem söz konusu hipotezi desteklemekte hem de daha önce elde edilen pek çok araştırma bulgusuyla örtüşmektedir.

Dindarlık ve affetme ilişkisine dair yapılan pek çok araştırmada dindarlığın affetme eğilimini desteklediği görülmüştür. Bu araştırmada da dindarlık ile affetme eğilimi arasında olumlu bir ilişkinin olduğu, dindarlığın affetme eğilimini artırıcı bir etkisinin olduğu anlaşılmış ve ilgili hipotezin desteklendiği görülmüştür.

Araştırmada affetme eğilimi ve dindarlığın hayat memnuniyetine olumlu katkısının olacağı öngörülmüştür. Bulgular da bu öngörüyü doğrular nitelikte olmuştur. Bu bulgular diğer pek çok araştırma bulgularıyla birleştirildiğinde özellikle dindarlığın bir değer olarak ve hayat tarzının bir parçası olarak soysal ve bireysel hayatta görünürlüğün olduğu ülkelerde hayat memnuniyetinin önemli bir belirleyicisi olduğu anlaşılmıştır. Batı'da yapılan araştırmaların aksine dindarlığın hayat memnuniyeti üzerindeki etkisi erdemlerin (yardım etme, affetme, alçakgönüllülük vb.) hayat memnuniyeti

ve genel olarak sağlık üzerindeki etkisinden daha fazla olmuştur. Bu bulgu farklı araştırmalarla ele alınıp incelenemeye muhtaçtır. Bu araştırmanın bazı sınırlılıkları vardır. Birincisi araştırmanın çalışma grubu nisbeten dindar sayılabilecek Kuran Kursu öğrencileri, cami cemaati vb. kişilerden oluşmaktadır. Dindarlığın affetme ve hayat memnuniyeti üzerindeki rolünü belirlemek için daha geniş tabanlı bir çalışma grubuna (örnekleme) ihtiyaç vardır. Ayrıca affetme ve dindarlığın sağlıkla olan ilişkisini belirlemek için sağlığın olumsuz göstergelerini (kaygı, depresif eğilim, algılanan stress vb.) de ölçmek daha sağlıklı olabilir.

Kaynakça

AKIN, M. ÖZDEVECİOĞLU, M. ve ÜNLÜ, O. "Örgütlerde İntikam Niyeti ve Affetme Eğiliminin Çalışanların Ruh Sağlıkları ile İlişkisi". *Amme İdaresi Dergisi. 45 (1),* 2012, ss. 77-97.

AYTEN, A. "Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 37(2),* 2009, ss. 111-128.

AYTEN, A. Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi.* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2009.

AYTEN, A. *Empati ve Din: Türkiye'de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psikososyolojik Bir Araştırma.* İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.

AYTEN, A. *Tanrıya Sığınmak: Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-sosyal Bir Araştırma.* İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

AYTEN, A. *Erdeme Dönüş.* İz Yayıncılık. İstanbul, 2014.

AYTEN, A. "Dini Bağlılık ve Dini Kimliğin Ruh Sağlığına Katkısı Nedir? Din Eğitimi Alan Öğrenciler Üzerine Bir Araştırma". *Din, Erdem ve Sağlık* (Ed. A. Ayten), DEM Yayınları, İstanbul, 2015.

AYTEN, A. ve FERHAN, H. "Forgiveness, Religiousness, and Life Satisfaction: An Emprical Study on Turkish and Jordanian University Students". *Spiritual Psychology and Counseling. 1 (1),* 2016, ss. 75-84.

AYTEN, A. ve GASHİ, F. "Affetme ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Balkan Araştırmaları Dergisi. 3 (2),* 2012, ss. 11-36.

AYTEN, A. ve YILDIZ, R. "Dindarlık, Hayat Memnuniyeti İlişkisinde Dinî Başa Çıkmanın Rolü Nedir? Emekliler Üzerine Bir Araştırma". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi. 16 (1),* 2016, ss. 281-308.

COMTE-SPONVILLE, A. *Büyük Erdemler Risalesi* (Çev. I. Ergüden), İletişim Yayınları. İstanbul, 2012.

ÇAPAN, B. E. ve ARICIOĞLU, A. "Psikolojik Sağlamlığın Yordayıcısı Olarak Affedicilik". *International Journal of Educational Research. 5 (4),* 2014, ss. 70-82.

ÇAVUŞ, Ş. ve CUMALİYEVA, D. "İş Doyumu ve Yaşam Doyumu İlişkisi: Özel Güvenlikte Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma". *Akademik Bakış Dergisi.* 37, 2013, ss. 1-17.

DEVSİRÎ, İ. "el-Afv ve alâkatühu bi infiâli'l gadab lede ayine mi tâlibât camiati Ümmü'l Kura bi Mekkete'l Mükerreme [العفو وعلاقته بانفعال الغضب لدى عينة من طالبات جامعة أم القرى بمكة المكرمة]". *Yüksek Lisans Tezi.* Ümmü'l Kura Üniversitesi. Mekkei Mükerreme, 2012.

DIENER, E., EMMONS, R. A., LARSEN, R. J. ve GRIFFIN, S. "The Satisfaction with Life Scale". *Journal of Personality Assesment. 49 (1),* 1985, ss. 71-75.

DIENER, Ed ve BISWAS-DIENER, R. *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth.* Blackwell Publishing, Malden, 2008.

EGAN, L. A. ve TODOROV, N. "Forgiveness as a Coping Strategy to Allow School Students to Deal with the effects of Being Bullied: Theoretical and Empirical Discussion". *Journal of Social and Clinical Psychology. 28 (2),* 2009, ss. 198-222.

el-İSFAHÂNÎ, R. *Erdemli Yol* (Çev. M. Tan), İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.

ELLİOTT, B. "Forgiveness Therapy: A Clinical Intervention for Chronic Disease". *Journal of Religion and Health. 50,* 2011, ss. 240–247.

el-MEHÂRİB, N. "et-Tedeyyün ve'l-umr ve e'radi'l-ittirâbâti'n-nefsiyye lede murahikîn fi'l-memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye" [التدين والعمر واعراض الاضطرابات النفسية لدى المراهقين في المملكة العربية السعودية]. *Mecelle külliyeti'l-Adâb*. Câmiatü'l-Kâhire. *63 (2),* 2003, ss. 197-229.

ERGÜNER-TEKİNALP, B. ve TERZİ, Ş. "Terapötik Bir Araç Olarak Bağışlama: İyileştirici Etken Olarak Bağışlama Olgusunun Psikolojik Danışma Sürecinde Kullanımı". *Eğitim ve Bilim. 37*, 2012, ss. 14-24.

ERHABOR, I. ve MAHRI, S. "Can Gender, Religion, Education, Age and Personality Predict Willingness to Forgive? *Gender&Behaviour. 9(1),* 2011, ss. 3765-81.

ESCHER, D. "How Does Religion Promote Forgiveness? Linking Beliefs, Orientations, and Practices". *Journal for the Scientific Study of Religion. 52 (1),* 2013, ss. 100–119.

GİRARD, M. ve Mullet, E. "Propensity to Forgive in Adolescents, Young, Adults, Older Adults, and Elderly People". *Journal of Adult Development. 4,* 1997, ss. 209-220.

GÜNDÜZ, Ö. Üniversite Öğrencilerinde Affetmeyi Yordayan Değişkenlerin Belirlenmesi. *Yüksek Lisans Tezi.* Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara, 2014.

HAMÎSE, K. "el-İsticâbetü'l münâiye ve alâkatuhâ bi'd da'mi'l ictimâî'l müdreke ve'r rıda ani'l hayati lede meradâ's saratân" [الاستجابة المنعية وعلاقتها بالدعم الاجتماعي المدرك والرضا عن الحياة لدى مرضى السرطان], *Doktora Tezi.* Camiatu el Hac el Hadar, Batne, 2013.

HIRSCH, J. K., WEBB, R. ve JEGLİC, L. "Forgiveness, Depression, and Suicidal Behavior Among a Diverse Sample of College Students." *Journal of Clinical Psychology. 67*, 2011, ss. 1-11.

HUCÂR, B. ve ABDULKERİM S. "et-teveccüh nahve't-tedeyyün lede talebeti'l-Câmiati'l-İslâmiyye bi Gazze [التوجه نحو التدين لدى طلبة الجامعة الاسلامية بغزة]". *Mecelletü'l- Câmiatü'l-İslâmî. 14 (1),* 2006, ss. 269-289.

IDEMUDIA, E. S. ve MAHRİ, S. "Can Gender, Religion, Education, Age and Personality Predict Willingness to Forgive?" *Gender & Behaviour. 9 (1)*, 2011, ss. 3766-81.

ISMAIL, Z. ve DESMUKH, S. "Religiosity and Psychological Well-being". *International Journal of Business and Social Science. 3 (11),* 2012, ss. 20-28.

KHIRIZAD, B., Transpersonel Psikolojide Affetmek. *Doktora Tezi.* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

LEWIS, J. "Forgiveness and Psychotherapy: The Prepersonal, The Personal and The Transpersonal". *Journal of Transpersonal Psychology. 37 (2),* 2005, ss. 124-141.

LUTJEN, L. J., SILTON, N. R. ve FLANNELLY, K. J. "Religion, Forgiveness, Hostility and Health: A Structural Equation Analysis". *Journal of Religion and Health. 51*, 2012, ss. 468–478.

MACASKILL, A. "Exploring religious involvement, forgiveness, trust and cynicism". *Mental Health, Religion &Culture. 10 (3)*, 2007, ss. 203-218.

MACASKILL, A. Differentiating Dispositional Self- Forgiveness from Other-Forgiveness: Associations with Mental Health and Life Satisfaction. *Journal of Social and Clinical Psychology. 31 (1),* 2012, ss. 28-50.

MCCULLOUGH, M. E., BONO, G., ve ROOT, L. M. "Din ve Affedicilik" (Çev. A. Ayten). *Din ve Maneviyat Psikolojisi* (Ed. R. Paloutzian-C.L. Park). Phoenix Yayınları, Ankara, 2013.

MEHMEDOĞLU, A. U. *Kişilik ve Din.* DEM Yayınları İstanbul, 2004.

MILLER, A. ve diğerleri. "Gender and Forgiveness: A Meta-Analytic Review and Research Agenda". *Journal of Social and Clinical Psychology. 27 (8),* 2008, ss. 843-876.

MUNOZ-SASTRE, M., VİİNSONNEAU, G., NETO, F., GIRARD, M. ve MULLET, E. "Forgivingness and satisfaction with life". *Journal of Happiness Studies. 4,* 2003, ss. 323-335.

PATEL, C. J., RAMGOON, S. ve PARUK, Z. "Exploring religion, race and gender as factors in the life satisfaction and religiosity of young South African adults". *South African Journal of Psychology. 39 (3)*, 2009, ss. 266-274.

PETERSON, C. ve SELIGMAN, M. *Character strengths and virtues: A handbook and classification.* Oxford University Press, New York, 2004.

RYE, M. S. ve PARGAMENT, K. I. "Forgiveness and romantic relationships in college: Can it heal the wounded heart?" *Journal of Clinical Psychology. 58*, 2002, ss. 419-441.

SELİGMAN, M. *Gerçek Mutluluk: Kalıcı Doyum Potansiyelini Gerçekleştirmek İçin Yeni Olumlu Psikolojinin Kullanılması.* Ankara, 2007.

SHELDON, P. "Religiosity as a Predictor of Forgiveness, Revenge, and Avoidance among Married and Dating Adults". *Journal of Communication & Religion. 37 (4)*, 2014, ss. 20-29.

SUHAIL, K. ve CHAUDRY, H. "Predictors of Subjective Well-Being in an Eastern Muslim Culture", *Journal of Social and Clinical Psychology. 23 (3)*, 2004, ss. 359-376.

ŞENTEPE, A. Ruh Sağlığığ Belirtilerinin Yordayıcısı Olarak Affetme ve Dindarlık İlişkisi. *Doktora Tezi.* Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

TOUSSAINT, L., OWEN, A. D. ve CHEADLE, A. "Forgive to Live: Forgiveness, Health, and Longevity". *Journal of Behavioral Medicine. 35,* 2012, ss. 375–386.

TOUSSAINT, L.ve FRIEDMAN, P. "Forgiveness, Gratitude, and Well-Being: The Mediating Role of Affect and Beliefs". *Journal of Happiness Studies. 10*, 2009, ss. 635-654.

TÛSÎ, N. *Ahlâk-ı Nâsırî* (Çev. A. Gafarov-Z. Şükürov), İstanbul, 2007.

UYSAL, V. "İslâmî Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma". *İslâmî Araştırmalar Dergisi. 8 (3-4),* 1995, ss. 72-93.

UYSAL, V. "Genç Yetişkinlerde Affetme Eğilimleri ve Dinî Yönelim/Dindarlık". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi. 48,* 2015, ss. 35-56.

ÜNAL, S., KARLIDAĞ, R. ve YOLOĞLU, S. "Hekimlerde Tükenmişlik ve İş Doyumu Düzeylerinin Yaşam Doyumu Düzeleri İle İlişkisi". *Klinik Psikiyatri. 4.* 2001, ss. 113-118.

VAN DER WAL, R., KARREMANS, J. C., ve CILLESSEN, H. N. "Interpersonal Forgiveness and Psychological Well-being in Late Childhood". *Merrill-Palmer Quarterly. 62 (1),* 2016, ss. 1-21.

VAN DYKE, C. J. ve ELIAS, M. "How forgiveness, purpose, and religiosity are related to the mental health and well-being of youth: A review of the literature". *Mental Health, Religion & Culture. 10 (4)*, 2007, ss. 395–415.

WALTER, T. ve DAVIE, G. "The Religiosity of Women in the Modern West". *The British Journal of Sociology. 49 (4)*, 1998, ss. 640-660.

WEBB, J. R., DULA, C. S. ve BREWER, K. "Forgiveness and Aggression Among College Students". *Journal of Spirituality in Mental Health. 14*, 2012, ss. 38–58.

WEBB, M. ve diğerleri. "Religiosity and Dispositional Forgiveness". *Review of Religious Research. 46 (4),* 2005, ss. 355-370.

WORTHINGTON, E. L., CHARLOTTE, V.O. WITVLIET, P. P., ve MILLER, A. J.. "Forgiveness, Health, and Well-Being: A Review of Evidence for Emotional Versus Decisional Forgiveness, Dispositional Forgivingness, and Reduced Unforgiveness". *Journal of Behavioural Medicine. 30,* 2007, ss. 291-302.

YAPICI, A., *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-sosyal Uyum ve Dindarlık.* Adana, 2007.